

Шал ақын (1748-1819 жж.)

*Қырындай жас қанатын жайған бала,
Жігіт боп кірген сауық-сайранға да,
Ажары той-думанның, сән-көрігі -
Шал ақын атанды екен қайдан ғана?*

Есләм Зікібаев

Шал ақын, шын аты Тілеуке Күлекеұлы 1748 жылы Солтүстік Қазақстан облысы қазіргі Шал ақын ауданында туған.

Халық ақыны, Абылай ханның замандасы. Туылған кезде қойылған аты Тілеуке, кейін оны Шал деп атап кеткен.

Бала кезінде тапқыр, зерек, ойға жүйрік, алғыр болған, ақылды қариялардың әңгімелерін сүйіп тыңдаумен қатар, оңай есте сақтап отырған. Сол үшін де оны замандастары мен жеңгелері қалжындап «көпті көрген қария» деп ат қойған. Әкесі Күлеке атақты батыр болған, анасы үйсін тайпасынан шыққан атақты Төлебидің қызы. Күлеке батыр жайлы нақты тарихи мәліметтер сақталған. Оның есімі орыстың ресми құжаттарында жиі кездеседі.

Халық аузында сақталған аңыз-әңгімелерге қарағанда Шал ақын Есіл жағалауына бала кезінде келіп, Сергеев (қазіргі Шал ақын) ауданы аумағында өмір сүрген, 15 жасынан бастап поэзия өнеріне бейімділігінен, сол замандағы ақындардың шығармалары мен фольклорға деген қызығушылығын танытады. Ш. Уәлихановтың айтуы бойынша, Шал ақын қазақ халқының шығу тегі, тайпалары, хандар генеологиясы туралы мәліметтер жинап, соның негізінде тамаша эпос жазады.

Үнемсіздігі мен епсіздігінен, жинақылығының жоқтылығынан Шал ақын әкесі қалдырып кеткен байлықты сақтап қала алмаған. Кедейшіліктің ауыр тұрмысын бастан кешірген кезде байлардан көмек сұрамаған. Жағымпаздық пен жалпақтауды жек көрген, тағдырдың барлық сынақтарынан абыроймен өткен. Шал ақының мұралары бізге толық жетпеген, жеткендердің өзі бір жарым мың жол ғана. Өлеңдері тақырыбы бойынша әр түрлі: жақсылық пен жамандық, жомарттық пен дүниеқорлық, ақындық пен надандық, кедейлік пен байлық.

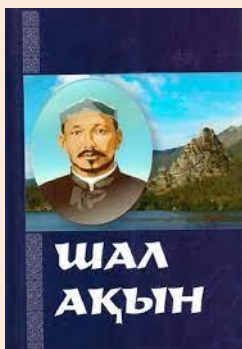
Ақынның көпжырлаған тақырыбы- кедейлік. Өзі кедей болған соң ба, әлде ақындық білгірлік, танығыштықтың әсері ме, әйтеуір осы мәселе қазақ поэзиясында тұңғыш рет Шал творчествосында жеке тақырып дәрежесіне көтеріле сөз болады.

Ақын кедейден гөрі кедейлікке көбірек назар аударып, шама келсе, одан алдын-ала қашуды, қайткенде оны болдырмауды насихаттайды. Кедейліктің табиғатын жақсы танып, бағалаған ақын одан құтылудың бірден-бір жолы ретінде еріншектікке бой алдырмауды, демек, еңбек етуді ұсынады. Арагідік ол кедейлерді жалдап күн көретін байлардың еріншектігін де сынайды. Бірақ осы

өрдегі сынның салмақты жағы кедейдің үлесіне тиеді.

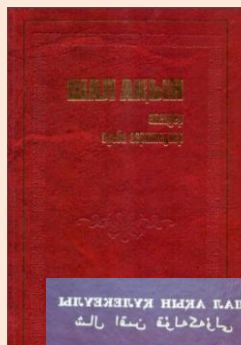
Оның лирикалық шығармалары философиялық тереңдігімен және адалдығымен баурап алады. Оның шығармаларында діни тақырып ерекше орын алған. Ол заманының жоғары білімді адамы болған. Ақын адамдардың өмірден өз орын таба білуі, өз міндетін түсіне білуі, жақсылық жасай білуі, т.б. көптеген жайттер адамдардың өзіне байланысты екенін айтқан.

Осылар жайлы оның дидактикалық шығармалары («Әке мен шешенің қандай қымбат екенін түсінуі», «Жігіт туралы», «Егер жігіт бәрін білетіндігімен тәкәпарланса,» «Жаман адам, дәрежесі

жоғарылаған сайын ақымақ бола бастайды,» «Әйел бейнесі», т.б.) көп шығармалары.

Шал ақын адамының ең жақсы қасиеттерінің бірі бірлік пен достыққа ұмтылу деп санады. Шал ақының бірқатар өлеңдерінде түркітілдес елдердің поэзиясына тән дәстүрлі эволюциялық тақырып-адам өмірінің кезеңдері, балалық шақтан қартайғанға дейінгі өмірі бейнеленген. Ол шығармаларын аяқ астынан шығарған. Оның суырып салмалық өнері осы жанырдың бейнесі болып табылды. Ол поэзиялық сөз жарыстардың шебері, көптеген айтыстарға қатысқан. Зерттеушілер оның өңірінің көркемдік жағынан ерекше жетістіктерін айтып, оның тілін бейнелілігін, тапқырлығын және стилінің мәнерлігін көрсеткен. Оның көптеген нақыл сөздері ел жағында сақталған.

Шал ақының өлеңдері алғаш 1928 жылы басылды, содан кейін 1958 жылы 8 өлеңі жарық көрді. Шал ақының кейбір шығармаларын кезінде М.Хакімжанова, Ф.Ғабитова, А.Нұрқатов, тағы басқалар ақсақалдардың ауызша айтқандарынан хатқа түсірген. Қазақстаннан тыс жерлерде Шал ақының бірнеше шығармасын түркі тілдері әдебиетін жақсы білетін белгілі ғалым Х. Шаяхметұлы жазып алған, оның қолжазбасы Қазан университетінің Н.И. Лобачевский атындағы ғылыми кітпханасында сақтаулы. Шал ақының шығармалары негізінен 1960 жылдан бастап шыға бастады, сол кездері оның шығармашылығы туралы ғылыми зерттеу мақалалар да жарияланды.

Шал ақын жайлы сөз көтерсек, отаршылдықтың орынан шошып, құрығынан құтылуға кірісіп, арыстандай айқасқан, жолбарыстай шайқасқан, XVIII- ғасырдың басында алты Алашқа аты шығып, Абылай ханның ең жақын серігі болған Құлеке батырды еске алмай өте алмаймыз. Оның себебі: шын аты Тілеуке - Шал ақын сол Құлекенің бел баласы. Осы жағдайдың өзі Шал ақынның ұлт тілегін ұран еткен ұлы әулеттен абзалдығы, күшіне адуындылығы, талабына тапқырлығы сай өнер иесі екенін көрсетеді.Әкесі Құлеке өлгенде:

"Құлеке жиырмада арқар еді,
Отызда би, қырқында-дарқан еді,
Кешегі дулап өткен Құлекенің,
Алдынан орыс, қазақ тарқап еді", -

деп тегін айтылмаған.Құлеке жаудан жаны шайлықпас батыр да, дауда орыс, қазақты тандантқан орақ тілді шешен, байыпты туған саясаткер де болып өткен дарабоз. Ол Абылай ханның жалаңтөс батыры ғана емес, ең сенімді елшісі болып қызмет еткен, өз заманының сауатты да, салауатты озық туған шын мәніндегі зор қайраткері.

Атаға тартып туған ұлы Шал ақынның қолда бар шығарма-ларына үңілсек, арқа сүйер негізі берік, топқа түссе тайсалмас, айтысқа кірсе жан салмас, ән шырқаса ерен, сөз сөйлесе әрі терең, әрі шалқар шабытымен "мен мұнда"-лап тұр. Арқалы ақынды оқығанда, әрине, ең алдымен оның өмір сырына жаны қанық, даналық салауаты көз тартады.

Шал ақынның қай өлеңін алсаң да адамға үлкен ой салады, салыстырмалықтың шебері адамға заман әлпетін таныстыра біліп, қырсырын айдай айқын ашады. Өлеңін, не айтысын, не әзілін оқысаңыз екі жүз елу жыл уақыт өткендей емес, екі елі қалыспай қасында жүргендей сезінесіз.

Шал ақынның ұрпаққа дарығыш жыр қуатының шын күдіреті де осында-деп білеміз. Әйгілі жазушымыз, Шалақынтанудың ерен майталманы, үздік білгірі Мұхтар Мағауиннің деректерінде Шал ақынның айтыс өнерінің де үздігі болғандығы айтылады. Оған"Өске мен Шал ақын", "Шал мен кемпірі", "Бәйбіше мен Шал ақын", "Шал ақын мен қыз" атты айтыстары куә болмақ. Ал, қақтықпалы, соқтықпалы шағын қақпақылдар, қамшы қағыстар өріс алған Шалдай жүйрік ақындар кем де кем. Айтыстарының бәрі де өмірдің шын көрінісін ашық айтып, адамның құмарын қандыра білетін озық ойлы, алмас кездіктей өткір тілді әзілге бай келеді. Өлеңдері де көтерем ұйқас емес, буыны берік

төрткүл дүниенің тұтқасындай төрт буынды ұйқаспен шұбыртпалы әрі құтыртпалы сомдалады.

Шал ақын ғылым, білімді уағыздап, өзі ұстанған фәлсәфасын алға тарта білді. "Кедейлік ер жігітке намыс емес", "Жоқ болсаң қызыл бүйі үйің болар", "Шешен сол - сөйлер сөзден қамалмаса", "Ашу - дұшпан болғанда, нәпсі - жауың" десе ұлағатты ұлылыққа бой ұрған дана дер едік.

"Адамды жөн білетін дана деп біл,
Істерін жалқау жанның шала деп біл.
Құр жасы елулерге келседағы,
Білімсіз сондай жанды бала деп біл"- десе,
ақынның үлкен парасат иесі болғанын айқындай түседі.

Шал ақынның әр кез орала жырлаған тақырыбының бірі-кәрілік, жастық туралы. Қазақ поэзиясындағы осы дәстүрлі көркемдік түрді пайдалануда ақын өзіне дейінгі жыраулардың көлеңкесінде қалып қоймай, өзіндік сөз кестесін, ой сонылығын табады, сөйтіп, көне көркемдік түрді өзі тарапынан жаңарта, жаңғырта жырлады. Ақын әр жастың қызығы мен қиындығын өзінше тауып, оларды жанды суреттер арқылы тыңдаушының көз алдында келтіре бейнеледі. Шал өлеңдерінің ауыз әдебиетімен, халық поэзиясымен туыстығы тек ұйқас, ырғақ мөлшерінің ұқсастығымен шектелмейді. Ақын халық поэзиясының жақсы дәстүрлерін, көркемдік түрлерін пайдаланып қане қоймай, оны әрі қарай жалғастырды, дамытты.

Адамның мінез-құлықтарындағы, қоғамдық өмірдегі әр алуан көріністерді, құбылыстарды, қылықтарды суреттеуде ол өзіне дейінгі поэзияның тәжірбиесін жақсы мағанасында орнықтыра, тұрақтандыра түсті. Оның кәрілік, жастық, әйел мен еркектің жақсысы мен жаманы туралы өлеңдері жайында осыны айтуға болады.

Ақын бір топ өлеңдерінде адамның қартайған шағын бейнелейді. Кәрілік шақты өзінше сипаттап, бет-жүзіне, дәулет-дәрежесіне қармайтын ортақ құбылыс ретінде суреттейді.

Кәрілікті ол байға да, ханға да, жаманға да, жақсыға да бірдей мейрімсіз, қашса құтқармайтын даусыз дерт ретінде танытады. Сонда да қартайған бай мен кедей өмірі бірдей емес.

Белгісі кәріліктің-кетер күшің,
Болмайды жастағыдай ешбір ісің.
Кәрілік-дусыз дерт ем қоңбайтын...
Таяққа қартайғанда асыларсың,

Төбеңнен тас ұрғандай басыларсың,
Күтімсіз сол кезекте кедей болсаң.
Бұтыңды отқа қақтап қасынарысың.

Шал ақының ақындық дариясында сан салалы талай арна бар. Олардың ең бастасы- қазақтың тұңғыш ойшыл ақындарының бірі болғандығы. Ол өмірдің сан көріністерін жырына арқау етіп өз дәуірінің әлеуметтік, психологиялық, философиялық суреттерін жасап, үлкен ойшыл ақын екенін танытты.

Зерттеушілер оның көрсетулерінің көркемдік жетілдірілгенін, бейнелілігін, дәлдігін, тапқырлығы және тілінің түспалдығын, стилінің мәнерлігін атап көрсетеді. Шал ақынның айтқандары қанатты сөздерге айналған. 1999 жылы Солтүстік Қазақстан облысындағы Сергеев ауданына Шал ақын есімі берілді.

Шал ақын артына мол әдеби мұра қалдырып, туған халқы мен ана тіліне қалтықсыз қызмет етумен қоса, перзенттік парызын адал өтеген ұл.

Өмірі мен шығармашылығы жайында әдебиеттер.

- Шал ақын Құлекұлы: Шығармалары. Зерттеулер/ Шал ақын; Құраст. С. Қосанов, Т. Өлібеков.- А.: Дайк-Пресс, 1999.- 264 бет
- Шал ақын (1748-1819): Өлеңдері// Бес ғасыр жырлайды: Т.1.- Алматы: Жазушы, 1989.- 111-149 бет
- Шал ақын. Өлеңдер. Зерттеу деректер.-Алматы Арыс, 2003.- 190 бет
- Солтүстік Қазақстан облысы. Энциклопедия.-Алматы: «Арыс» баспасы, 2006.-704 б.+48 бет түрлі-түсті суретті жапсырма
- «Қызылжар елі-Жемчужина севера»/ Бас ред. Бүркітбай Ғельманұлы Аяған.- Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» ЖШС, 2007.-496 бет
- Мұқанов Қ. Шал ақын поэзиясындағы педагогикалық-тәрбиелік ой-пікірлер: Педагогика. //Солтүстік Қазақстан.-1998.-2 желтоқсан
- Ибраева Н. Шал ақының философиясы. //Ақиқат.-№ 3.-б.56-58
- Қадырәліұлы Қ. Асылымызды ардақтайық: Шал ақын туралы сөз. //Солтүстік Қазақстан.-2002.- 15 қаңтар
- «Сауырдан су төгілмес боз жорға едім»,-деп жырлап өткен Шал ақынға ескерткіш орнатылды: Шал ақын ауданында //Солтүстік Қазақстан.-2007.-б.24 желтоқсан
- Мұқанов Қ. Шал ақын жырларын жақсы сақтап, халқымызға жеткізген асыл ұрпағы-Қошан Жантілеуов жайлы. //Солтүстік Қазақстан.-2008.-26 мамыр
- Сүлейменов Ж. Ұлылардың бесігі: Шал ақынның әкесі-Құлеке батыр туралы. //Солтүстік Қазақстан.-2008.-б.26 мамыр.
- Елубаева М. Тәрбие тағылымы-Шал ақын мұраларында. //Қазақ тілі мен әдебиеті.- 2013.-№ 2.-б.102-103
- Күмісбаев Ө. Шал ақынның шеберлігі / Күмісбаев Ө. // Мағжан. - 2015. - №3.-б.80-89.

*Құрастырған: Қазақанова А.К.
Ақпараттық - библиографиялық
процестерді цифрландыру бөлімі*